

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापन

स्नातकोत्तर तह एम.एड. द्वितीय वर्षको शैक्षिक योजना तथा
व्यवस्थापन विषय (ED. 598) को आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

सूर्यप्रसाद भण्डारी

क्या. रोल नं. ३७ (२०६३/०६५)

परीक्षा रोल नं. २१४०१२२/०६५

त्रि.वि.दर्ता नं. : २४६२० - ९३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षा शास्त्र सङ्काय
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
इन्द्रपुर, मोरङ
माघ, २०६८

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षा शास्त्र सङ्काय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता पूर्तिका लागि तयार पारिएको प्रस्तुत शोधपत्र सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापन विषयसँग सम्बन्धित छ। प्रस्तुत शोधपत्र केरावारी र सुकुना स्रोतकेन्द्र अन्तर्गतका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा केन्द्रित रहेको छ। शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ., शिक्षकहरु विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष एवं विद्यार्थीले दिएको सूचना तथा तथ्याङ्कहरुबाट प्राप्त तथ्यहरुका आधारमा तयार पारिएकोले सम्बन्धित सबैलाई उपयोगी हुने कुरामा पूर्ण विश्वस्त छु। यसका साथै पुस्तकालयको क्षेत्रमा काम गर्ने सम्पूर्ण व्यक्ति तथा संस्थाहरुलाई पनि यस शोध अध्ययनले सहयोग गर्ने अपेक्षा राखेको छु। प्रस्तुत शोध पत्र श्रद्धेय गुरु तथा शोध निर्देशक उपप्राध्यापक श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठको कुशल निर्देशनमा तयार पारिएको हो। आफ्नो व्यक्तिगत एवं अध्यापन सम्बन्धी व्यस्तताका बावजुद सधैं सद्भावपूर्ण सहयोगात्मक मार्गनिर्देशन गर्नुभएकोले वहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु। यस अध्ययनलाई पूर्ण पार्न आवश्यक सल्लाह सुझाव निर्देशन दिई सहयोग गर्नुहुने गुरुहरु उपप्राध्यापक केशवराज भट्टराई, सहायक प्राध्यापक खगेन्द्रप्रसाद लुँड्टेल, सहायक प्राध्यापक कृष्ण भुर्तेल र सहायक प्राध्यापक भोजराज घिमिरेज्युप्रति पनि कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु। तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा विभिन्न पुस्तकहरु उपलब्ध गराउने मकालु पुस्तक पसल इटहरी र आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराएर सहयोग गर्नुहुने मित्र देवराज गिरीप्रति विशेष आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु। साथै यो शोधप्रति सधैं श्रद्धा र चासो राखी हरसमय प्रोत्साहन गर्दै कम्प्युटर टङ्कणमा सहयोग गर्ने भाइ चन्द्र भण्डारीलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु। अन्त्यमा शोधपत्र तयारीका क्रममा विभिन्न तवरले सहयोग पुऱ्याउने मेरा सम्पूर्ण परिवार, मित्रजन, सहपाठी साथीहरु एवं शुभचिन्तक महानुभावहरुका साथै कम्प्युटर प्रिन्टमा सहयोग गर्नुहुने सम्झना फोटो स्टुडियोका भाइ मेखराज गुरुङलाई हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु।

सूर्यप्रसाद भण्डारी

मिति : २०६८ भाद्र

शोध सार

सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापन शीर्षक अन्तर्गत गरिएको यस शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरूमा पुस्तकालय व्यवस्थापनको विश्लेषण गर्नु रहेको छ ।

यस अध्यानलाई गुणात्मक र संख्यात्मक दुबै मिश्रित अनुसन्धान ढाँचामा सम्पन्न गरिएको छ । अध्ययन गर्ने क्रममा मोरङ जिल्ला अन्तर्गत पर्ने सुकुना र केराबारी स्रोतकेन्द्रमा संचालित सम्पूर्ण सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूलाई जनसंख्याको रूपमा लिईएको छ । उक्त विद्यालयहरू मध्ये २० वटा सामुदायिक विद्यालय र १० वटा संस्थागत विद्यालयहरूलाई उद्देश्यमुलक नमुना छनौट विधिको प्रयोग गरी छनौट गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा भौगोलिक अवस्थिति, तहगत संरचना तथाङ्क संकलनको सहजतालाई ध्यान दिदै विद्यालयका प्र.अ., व्यावस्थापन समितिका अध्यक्ष, विद्यार्थीहरू आदि संग पनि उद्देश्यमुलक नमुना छनौट विधिको प्रयोग गरी प्रश्नावली, अवलोकन फारम र लक्षित समुहसंग छलफलको प्रयोगगरी तथाङ्क संकलन गरिएको छ ।

मोरङ जिल्लाको उत्तरी क्षेत्रका सुकुना र केराबारी श्रोतकेन्द्र अन्तर्गत पर्ने जम्मा ३० वटा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरूमा अध्ययन गर्दा संस्थागत तर्फ ५०% एवं सामुदायिक तर्फ ३५% मात्र विद्यालयहरूमा पुस्तकालय को प्रवन्ध रहेको पाइयो । त्यसमा पनि विशेषतः उच्च मा.वि.तह संचालित विद्यालयहरू पुस्तकालय व्यावस्थापन प्रति बढी जागरुक भएको पाइयो । सामुदायिक भन्दा संस्थागत विद्यालयहरूको पुस्तकालय व्यवस्थापन प्रभावकारी रहेको पाइयो । छुट्टै पुस्तकालय भवन नहुनु, पुस्तकालय संचालन सम्बन्धि निति निर्माण र कार्यान्वयन, पाठ्यपुस्तक तथा संन्दर्भ सामाग्रीको उपलब्धता नहुनु, छुट्टै कर्मचारी नहुनु आदी सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरूका साभा समस्याको रूपमा रहेको पाइयो ।

पुस्तकालयलाई व्यवस्थित बनाउनका लागि सम्बन्धित क्षेत्रका सरोकारवालाहरू:

शिक्षाकार्यलय, श्रोतव्याक्ति, विद्यालयनिरिक्षक विद्यालय व्यवस्थापन समिति, विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, कर्मचारी, विद्यार्थीहरू, स्थानिय गाउँ विकासका प्रतिनिधिहरू आदिको सामुहिक छलफल र अन्तर्क्रिया गरी पुस्तकालय व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने दातृसंस्थाहरूको खोजि गर्नुपर्ने, पुस्तकालयमा कम्प्युटर प्रविधिको प्रयोग गरी इमेल इन्टरनेटको प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने, कर्मचारीको व्यावस्था गर्नुपर्ने, पुस्तकालयको निति निर्माण र नियमिततामा ध्यानदिनुपर्ने, सरोकारवालाहरू विच पुस्तकालयको महत्व र समयानुकुल परिवर्तनका लागि नियमित छलफल र अन्तर्क्रियाको आयोजना गरी यस तर्फ सबैको ध्यानाकर्षण गराउनुपर्ने जस्ता समस्या समाधानका उपायहरू सुझाइएको छ ।

विषय सूची

शीर्षक	पेज नं.
सिफारिस पत्र	i
स्वीकृति पत्र	ii
कृतज्ञता ज्ञापन	iii
शोध सार	iv
विषय सूची	v-vi
तालिका सूचि	vii
चित्र सूचि	viii
संक्षिप्त शब्दको पूरा रूप	ix
परिच्छेद एक : परिचय	
१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्थाको कथन	७
१.३ अध्ययनको औचित्य	७
१.४ अध्ययनको उद्देश्य	८
१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू	८
१.६ अध्ययनको परिसीमा	९
१.७ प्रयोग गरिएका शब्दावलीहरूको परिभाषा	१०
परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक ढाँचा	
२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	११
२.२ सैद्धान्तिक ढाँचा	१४
२.३ पुनारावलोकनको उपादेयता	१५
परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि	
३.१ अनुसन्धान ढाँचा	१६
३.२ जनसंख्या	१६
३.३ नमुना छनौट विधि र नमुनाको आकार	१६
३.४ नमुना छनौटको आधार	१७
३.५ अनुसन्धानको साधन	१७

३.६	तथ्याङ्कका स्रोत	१७
	३.६.१ प्राथमिक स्रोतहरु	१७
	३.६.२ द्वितीय स्रोतहरु	१७
३.७	तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया	१७
३.८	तथ्याङ्कको प्रस्तुति, विश्लेषण र व्याख्या	१८
परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको विश्लेषण तथा व्याख्या		
४.१	पुस्तकालय व्यवस्थापनको अवस्था	१९
	४.१.१ सामुदायिक विद्यालयहरुमा पुस्तकालयको अवस्था	२०
	४.१.२ संस्थागत विद्यालयहरुमा पुस्तकालयको अवस्था	२१
४.२	सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरुमा पुस्तकालय व्यावस्थापनको तुलनात्मक अध्ययन	२२
	४.२.१ भौतिक पक्ष	२३
	४.२.२ प्रशासनिक पक्ष	२५
	४.२.३ आर्थिक पक्ष	२७
४.३	पुस्तकालय व्यवस्थापनमा देखापरेका समस्याहरु	२९
	४.३.१ पुस्तकालय व्यवस्थापन सम्बन्धी सरोकारवालाहरुले औल्याएका समस्याहरु	३३
४.४	विद्यालयहरुको पुस्तकालय व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरु	३४
	४.४.१ व्यावस्थापकिय पक्षमा सुधार	३४
	४.४.२ श्रोत साधनको व्यवस्थापन	३५
	४.४.३ पुस्तकालयमा प्रविधिको प्रयोग	३५
परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव		
५.१	प्राप्ति	३६
५.२	निष्कर्ष	३८
५.३	सुझावहरु	३९
सन्दर्भ सामग्री		
अनुसूची		

तालिका सूची

तालिका	शीर्षक	पेज नं.
तालिका १	नमूनाको आकार	१६
तालिका २	अध्ययन क्षेत्रमा अवस्थित विद्यालयहरुको संख्यात्मक विवरण	१९
तालिका ३	सामुदायिक विद्यालयहरुमा पुस्तकालय प्रबन्धको अवस्था	२०
तालिका ४	संस्थागत विद्यालयहरुमा पुस्तकालय प्रबन्धको अवस्था	२१
तालिका ५	पुस्तकालयको भौतिक व्यवस्थापन	२४
तालिका ६	पुस्तकालयको प्रशासनिक व्यवस्थापन	२६
तालिका ७	पुस्तकालयको आर्थिक व्यवस्थापन	२८
तालिका ८	पुस्तकालय व्यवस्थापनका समस्याहरु	३०

चित्र सूची

चित्र	शीर्षक	पेज नं.
वृत्त चित्र १	सामुदायिक विद्यालयहरुमा पुस्तकालय प्रबन्धको अवस्था	२१
वृत्त चित्र २	संस्थागत विद्यालयहरुमा पुस्तकालय प्रबन्धको अवस्था	२२
वृत्त चित्र ३	संस्थागत विद्यालयमा पुस्तकालय सम्बन्धी समस्याहरु	३१
वृत्त चित्र ४	सामुदायिक विद्यालयमा पुस्तकालय सम्बन्धी समस्याहरु	३१
वृत्त चित्र ५	संस्थागत विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापनको समस्यामूलक पक्ष	३२
वृत्त चित्र ६	सामुदायिक विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापनको समस्यामूलक पक्ष	३२
वृत्त चित्र ७	संस्थागत विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापनको व्यावहारिक समस्या	३२
वृत्त चित्र ८	सामुदायिक विद्यालयमा पुस्तकालय व्यवस्थापनको व्यावहारिक समस्या	३२
स्तम्भ चित्र		
स्तम्भ चित्र १	पुस्तकालय प्रबन्धको अवस्थाको तुलना	२२

संक्षिप्त शब्दको पुरारूप

%	=	प्रतिशत
उ.मा.वि.	=	उच्च माध्यमिक विद्यालय
प्र.अ.	=	प्रधानाध्यापक
प्रा.वि.	=	प्राथमिक विद्यालय
गा.वि.स.	=	गाँउ विकास समिति
नि.मा.	=	निम्न माध्यमिक
मा.वि.	=	माध्यमिक विद्यालय
वि.सं.	=	विक्रम सम्बत
वि.व्य.स.	=	विद्यालय व्यवस्थापन समिति